

Історична пам'ять як функція історичної свідомості

Віктор Вашкевич,

кандидат історичних наук,
докторант Інституту вищої освіти
Академії педагогічних наук України

Останнім часом в історичних дослідженнях все частіше фігурує категорія історичної пам'яті. Запропоновані Р. Колінгвудом, М. Гайдегером, С. Тулміном та іншими вченими концептуальні моделі історичної пам'яті нині потребують певного переосмислення та узагальнення. З огляду на це автор пропонує синтетичний погляд на історичну пам'ять як функцію історичної свідомості.

Історико-науковий опис завжди є реконструкцією, мета якої – адекватне відображення реальності історичного минулого [3, с. 27 – 34]. Відтак „теорію дійсного” маємо також визнати конструкцією картини світу, оскільки вона складається через сукупність схематичних уявлень відповідно до вимог методу [7, с. 49 – 59]. Не можна заперечити й обґрунтування положення, що коли наука відмовиться від методологізму, то тоді вона заперечуватиме власну сутність [7, с. 245]. Методологізм, будучи сутнісною формою буття науки, розділяє на предметні частини ціле об'єктивної реальності, протиставляючи їх одне одному, абстрагуючись від унікального, одиничного [7, с. 45 – 46].

Використання цих визначень науки як сутнісного явища Нової та Новітньої історії також дозволяє з'ясувати, що саме „методологічні установки класичної науки призводять до того, що світом реально починають правити абстракції, людина з її повсякденними проблемами витісняється на перефірію свідомості. Вносячи смисл (Логос – підкрсл. авт.) у Всесвіт, ми його спрощуємо, маємо перед собою не наявну реальність, а власні уявлення про неї” [2, с. 2]. Усвідомлення такого „спрощення уявлення про реальність” не стає на заваді поширенню наукової практики, оскільки останню вважають виявленням властивостей соціального буття, що існує за своїми власними надприродними законами.

Ідея надприродності також використовується як засадничий аргумент

для відтворення соціального ставлення до природи як до передумови розвитку інфраструктури соціуму. Однак, у цьому випадку виявляє себе фундаментальна суперечність, що була обґрунтована київськими філософами М. Кисельовим і Ф. Канаком, які дійшли висновку, що, перетворюючи світ, „людина як соціальне утворення (сукупність соціальних відносин) відчуває на собі наслідки цього перетворення вже як природна істота” [2, с. 23]. Тим самим осмислення самого факту абстрагування від історичного досвіду взаємодії з довкіллям стає джерелом формування сучасного екологістичного досвіду, який перетворюється на реальний чинник історичної пам'яті сучасного людства.

Під впливом поширення історичного аналізу науки в філософії аналітична орієнтація починає змінюватися синтетичною. Пом'якшується дихотомізм понять „емпіричне-теоретичне”, протиставлення теорій і фактів, контексту відкриття і контексту обґрунтування. Замість різкого протиставлення емпіричного знання як надійного, обґрунтованого, незмінного – знання теоретичному як самосуперечливому в основоположеннях та мінливому виникають концепції про взаємопроникнення емпіричного і теоретичного. Загальним стає переконання про „теоретичну навантаженість” факту, що фіксація наукового факту можлива тільки за умови наявності відповідної теорії, котра детермінує факти. Тому факти, відкриті за допомогою однієї теорії, можуть за своїм значенням відрізнятися від фактів, встановлених за допомогою інших теорій. Обґрунтовується, що зміни теорій можуть спричинити зміни у фактуальному фундаменті наукових знань. Жорсткий демаркаціонізм, який ґрунтувався насамперед на теорії верифікації, замінюється тезою про єдність наукового і ненаукового знання.

Приблизно у середині 1970-х років (значною мірою — завдяки зусиллям П. Фейєрабенда) поширилося переконання, що створення загальноновизнаної теорії, ідеальної моделі науки, яка істинно реконструює історію науки, — справа безнадійна. Програма створення універсального наукового методу, яка була проголошена ще позитивізмом, спиралася на надію, що філософія, котра є наукою про науку, вже завдяки своєму існуванню приведе до створення загальноновизнаної методологічної концепції. Однак виявилось, що вона має характерну рису історії філософії — розмаїття думок і позицій. У свою чергу, саме П. Фейєрабанд, визнаючи проблему демаркації антиномією, виявив її принципову важливість, оскільки, якщо наука та міф можуть не вирізнятися, тоді будь-який аналіз науки завжди страждатиме від питання, чи необхідна наука взагалі.

Центральна проблематика історичних досліджень, за свідченням Ст. Тулміна (з яким можна погодитись), була змальована ще Р. Коллінгвудом у праці „Нарис метафізики” (1940 р.). Р. Коллінгвуд звернув увагу на наявність ієрархії питань і тверджень у природознавстві. Ця ієрархія свідчила, що загальні принципи в науці не є універсальними

твердженнями, з яких дедуктивно виводяться особливі та одиничні твердження. Найбільш явно ця ієрархічність притаманна математичним наукам, базові положення котрих є чітко фіксованими. У природознавстві специфічні положення отримують своє значення лише при співвіднесенні з певними метафізичними доктринами. Загальні принципи (визначення простору, часу, субстанції, закону тощо) належать до специфічних положень не як аксіоми до виведених наслідків, а як фундаментальні проблеми, через розгляд яких просуваються дослідження у певній сфері пізнання.

Теза Р. Коллінгвуда, що „інтелектуальні зміни в науці пов'язані зі змінами базових припущень”, спирається на переконання стосовно того, що не існує доведених і обґрунтованих абсолютних універсальних наукових положень. Тому для філософа на кшталт „коллінгвудівського метафізика” [5, с. 171] проблема дослідження науки складається з „пояснення, за яких умов і внаслідок яких процесів певна сукупність абсолютних посилянь змінюється іншою” [5, с. 172]. Каузальне визначення історичності науки було зафіксоване С. Тулміном у такому визначенні Р. Коллінгвуда: „Абсолютні передумови кожного суспільства на кожному етапі його історії створюють відповідну структуру, котра переживає напруження, і ці напруження зростають з різних причин. Якщо напруження стають дуже значними, структура руйнується та змінюється іншою, що являє собою модифікацію старої структури, але без цих руйнівних напружень” [5, с. 173].

Р. Коллінгвуду належить також визначення головної проблеми історичного аналізу науки — неможливість раціонального пояснення евристичних змін. Він вказував, що модифікація старої структури знань у нову не становить пряму раціональну дію науковців. Цей процес відбувається як ніким не запланований. Тому завжди лишається проблема визначення, у кожному конкретному випадку, чи був „раціональним” перехід від старих припущень до нових [5, с. 170 — 189]. Нова сукупність „абсолютних” припущень не може визнаватися критерієм, бо вона сама стане колись старою.

Зазначимо, що відкриття „методу історизму” належить Т. Куну. Вчений, спочатку 1961 року у статті „Про функцію догмату в науковому дослідженні”, а потім у книзі „Структура наукових революцій” (1972 р.) і на симпозіумі у Бедфорд-коледжі (Лондон, 1965 р.) висуває теорію наукових змін, призначену для вирішення окресленої Р. Коллінгвудом проблеми. Т. Кун, порівнюючи „нормальну” та „революційну” науки, аналіз різниці способів діяльності наукових товариств, з'ясував, що історизм може виконувати функцію методу та методологічної підвалини формування певної „парадигми” чи „дисциплінарної матриці” (поняття „дисциплінарна матриця” він використовує в останніх працях як уточнення поняття „парадигма”).

Запропонована Т. Куном концепція історії науки спрямовується на критику ідейного ґрунту нормативізму в епістемології — переконаності в абсолютній універсальності критеріїв науковості та наукової раціональності. Ці критерії проголошуються ним історично відносними. Способи вирішення наукових проблем не детермінуються попередніми методологічними здобутками. Визначення раціональності на відміну від нераціонального в інтелектуальній діяльності щоразу встановлюється заново при затвердженні парадигми. Тим самим Т. Кун заперечує фундаменталізм емпіризму, вважаючи, що не існує фактів, незалежних від парадигми, і не може існувати нейтральної мови емпірії. Спільнота вчених, керуючись відповідною парадигмою, вчиться бачити світ крізь її нормативи. Не факти визначають теорію, а теорія визначає, які саме факти будуть нею осмислені, стануть предметом свідомості.

Специфіка запропонованого образу науки полягає в тому, що її логіко-методологічні фактори втрачають свою надісторичну нормативність і стають функціонально залежними від вирішуваних проблем і панівного у відповідний історичний період способу діяльності наукової спільноти.

Відтак розвиток науки є не нагромадженням несуперечливих фактів, концепцій тощо. Вважаючи, що розвиток науки є почерговою зміною двох циклів — періодів „нормальної науки” і періодів „наукових революцій”, Т. Кун пояснює, що у період „нормальної науки” всі вчені поділяють певний ґештальт, парадигму, а у період наукової революції відбувається ґештальт-переключення, зміна парадигми. Соціально-психологічний характер такої концепції визначається розумінням наукової спільноти, члени якої поділяють певну парадигму. Прихильність до неї зумовлюється не тим, що вчений виступає як творець нових ідей, а становищем його в даній соціальній організації науки, його індивідуальними психологічними якостями, симпатіями, естетичними мотивами і смаками. Саме ці і подібні фактори є, згідно з Т. Куном, основою наукової спільноти і пояснюють стійкість певної парадигми.

Зі зміною парадигми змінюється і весь світ вченого. Абсолютна об'єктивна мова наукового спостереження, про яку мріяв Р. Декарт, неможлива. Сприйняття вченого завжди зазнаватиме впливу парадигми, загальних метафізичних настанов окремого кола науковців.

Існуюча педагогічна традиція і характер змісту підручників приховують факт наукових революцій [8, с. 16 – 22]. Якщо розглядати підручники як історичний здобуток, то можна дійти висновку, що рух науки — це лише поступове наближення до нинішнього її стану. Великим вченим минулого приписуються думки, яких вони не мали, їх висловлювання тлумачаться з позицій сучасності на підставі новітньої реконструкції історично наявних надбань науки.

Процес затвердження нової парадигми має складну структуру. Критерієм надання переваги виступають фальсифікації, нові можливості

розв'язання наукових завдань, простота, ясність, науковий престиж автора. Але в більшості випадків докази на користь нової і старої парадигми врівноважуються. Однак, оскільки вибір парадигми відбувається в період кризи, себто тоді, коли вчені розчаровані старою парадигмою, вони приймають нову парадигму на підставі нераціональних мотивів. Учений — член наукової спільноти — є, звичайно, добре підготовленим і до наукової роботи, і до кризи науки. Не підготовлений він лише до виходу з кризи. Тому нову парадигму, як правило, висуває або дуже молода людина, або вчений, який нещодавно прийшов до цієї наукової царини.

У період нормальної науки діяльність науковця визначено історично сформованою парадигмою. Така наука спрямована на дослідження визначеної базовою теорією сфери явищ. Ці обмеження створюють умови для поглиблення досліджень, задають критерії професіоналізму, бо в їх межах немає потреби апелювати до вихідних принципів і виправдовувати використання певних понять. Усе це створює певну мовну традицію нормальної науки, в якій наявні свої конвенції щодо сенсу і змісту термінів, понять тощо. Отже, конвенціональне визначення термінів, понять, мови має своє історичне обмеження, котре слід завжди враховувати. Поглиблення та поширення наукового усвідомлення буття, визначене парадигмою під час періоду нормальної науки, призводить до появи побічних результатів, що сприймається як отримання критеріїв для вилучення ненаукових проблем.

Парадигма спрямовує дослідження не тільки закладеною у ній моделлю визнаних науковим співтовариством способів пізнавальної діяльності — вона певною мовною структурою може спрямовувати і шляхом абстрагування відповідних правил із визнаних способів дії. Вчені погоджуються у своїй ідентифікації парадигми, попередньо не узгоджуючи її повну інтерпретацію. Тому в період нормальної науки парадигма діє, функціонуючи у підсвідомій формі. Перший симптом кризи нормальної науки — набуття парадигмою форми обмежуючих правил. Нормативна форма парадигми є свідченням її найвищої досконалості і водночас початком її занепаду. Коли парадигма набуває зрілого самовизначення, що здійснюється через її усвідомлення у формі системи норм науковості, наука починає вступати на шлях свого революційного розвитку, починається руйнування цієї системи, оскільки вона набула форми догмату (святого писання).

Вчені ніколи не сприймають невідповідність ряду фактів теорії, якою вони керуються, як контрприклад, бо нове виникає внаслідок взаємодій, котрі якісно невідповідні парадигмальному самоусвідомленню, парадигмальному поглядові на дійсність. Тому вважається, що для обґрунтування фактів, неосяжних для відповідної парадигми, потрібен інший теоретичний рівень досліджень зі своїми новими способами

наукової діяльності. Такі факти Т. Кун називає „аномаліями”. Він засвідчує, що аномалії можуть виникнути і бути усвідомленими тільки на фоні парадигми; у цьому полягає її головна епістемологічна функція. Чим більше розвинена парадигма, тим відчутніший для наукового товариства вплив аномалій. Однак аномальність все одно лишається за межами парадигми і не визнається фактом.

Поступово настає період професійної невдоволеності неспроможністю наукової спільноти вирішувати історично усвідомлені проблеми, виникненням мороки з постійного дискутування багатьох питань. Це настає період кризи науки. Відкриття нового як наукове досягнення відбувається у формі осмислення аномалій, через визнання їх фактом. Як правило, проблеми, стосовно котрих фіксується поняття кризи, бувають такого типу, які вже були предметом усвідомлення, а практика нормальної науки визнала їх вирішеними (наприклад, що ми розуміємо під терміном „простір”). Такі проблеми вирішуються тепер з урахуванням аномалій, які сприймаються як контрфакти по відношенню до попереднього теоретичного рішення. Отже, відкриття, поява нової теорії, заміна парадигми стає реальністю через перегляд основоположень, якими користувалися попередні покоління вчених. Відтак ці основоположення стають предметом окремого аналізу: експлікуються, рефлексуються, співставляються.

Остаточним моментом історичного становлення нової парадигми є порівняння двох парадигм між собою і дійсністю. Таке співставлення можливе лише за умови наявності нової парадигми, яка має здатність вирішувати головоломки, віднесені попередньою парадигмою до аномалій. Результатом порівняння, як правило, буде організація нової наукової спільноти, об'єднаної новою парадигмою. Тому парадигми порівнюються не як варіанти лінгвістичних вправ, а як різні світоглядні системи.

С. Тулмін у середині 1960-х років запропонував іншу історичну модель, головна ідея якої полягає в історичному формуванні та функціонуванні „стандартів раціональності та розуміння”. Основною проблемою, яка перебуває у центрі уваги С. Тулміна, є проблема пояснення концептуальних змін в уявленнях людини про дійсність. Вона виражена у питанні: „Яким чином, за яких обставин і завдяки якому процесові фундаментальні поняття змінюють одне одного?” [6, с. 12].

Вже в ранній праці під традиційною неопозитивістською назвою „Філософія науки” (1953 р.) С. Тулмін піддав критиці абсолютизацію логічних (дедуктивістських та індуктивістських) методів аналізу мови науки, а також неопозитивістські уявлення про аналіз та синтез, зробив деякі критичні зауваження на адресу традиційних позитивістських концепцій науки як „майже не дотичних до практичної роботи в галузі фізики” [10, с. 122].

С. Тулмін дуже швидко завоював визнання як дослідник, котрий

відкидає формально-логічні схеми, системи та моделі; його почали іменувати „представником антипозитивістської течії англо-американської філософії” [4, с. 71], що висунув найрадикальніші заперечення проти неопозитивістської програми з позиції „історика науки”. У своїх філософських пошуках С. Тулмін еволюціонує від неопозитивізму, англійської школи „філософів буденної мови” та махізму до гносеологічного еволюціонізму чиказьких філософів. Він відмовляється від вульгарногносеологічного положення Е. Маха про „інтелектуальну еволюцію” як безперервну акумуляцію знання, а також не приймає вирішення проблеми концептуальних змін Г. Фреге, Р. Коллінгвудом та Т. Куном. На думку С. Тулміна, помилка Г. Фреге та Р. Коллінгвуда полягає в тому, що „вони обидва приєдналися до філософського культу систематичності, тобто до переконання, що поняття повинні утворювати „логічні системи” [5, с. 180], а, отже, прирівняли „раціональне” до „логічного”. Такий підхід спричиняє те, що „раціональність” наукового відкриття (тобто конкретних раціональних дій, котрі можуть перебувати за межами логіки і мови, за допомогою яких вчені домовляються про ґрунтовно підготовлені концептуальні зміни) може випадати з поля аналізу та оцінки, якщо використовувати лише „логічні” чи лінгвістично самовизначені терміни.

Недолік історичної моделі Т. Куна, на думку С. Тулміна, полягає у перебільшенні значення змін, що відбуваються при заміні теорій, оскільки немає абсолютних розривів. „Називаючи зміну „революційною”, ми не відкидаємо свого зобов’язання пояснити „обставини та процеси”, що мають місце під час цієї зміни” [5, с. 182]. Замість „революційного” пояснення інтелектуальних змін С. Тулмін пропонує еволюційну модель історії, яка пояснює, як поступово трансформуються „концептуальні популяції”. Еволюційне пояснення досягається ним завдяки використанню ідеї Ч. Дарвіна про мінливість та природний відбір видів у якості ілюстрації „популяційної теорії”.

Як продемонстрував Дж. Лакатос [9, с. 87 — 98], реальна дослідницька практика не задовольняється простим принципом заперечення: від теорії, оточеної багатьма аномаліями і навіть прямо сфальсифікованої, вчені відмовляються лише тоді, коли побудовано альтернативну та більш прогресивну нову теорію. З цього факту, зокрема, випливає, що критерій демаркації науки і не-науки на основі принципу фальсифікації є, щонайменше, неконструктивним. Взагалі, критика концепції зростання наукового знання, сформульована критичним раціоналізмом, виявила невідповідність з фактами історії фундаментальної науки, що, на думку І. Лакатоса, пов’язано з особливою сферою практичного поширення цієї методології — прикладними науками. При всій різниці позицій П. Фейерабенда і, наприклад, Т. Куна, Дж. Лакатоса та інших, можна, однак, виокремити дещо спільне, властиве їм усім розуміння моделі історичного

тлумачення знання. Принципи цієї історико-методологічної моделі такі:

1. Теоретичне розуміння є можливим лише за умови історичного погляду на динамічну структуру знання.

2. Знання є цілісним за своєю природою; його не можна розбити на незалежні один від одного рівень спостереження та рівень теорії; будь-яке твердження спостереження, зумовлене відповідною теорією, є „теоретично навантаженим”.

3. Історична динаміка зміни знання не є послідовним кумулятивним процесом; теорії є незалежними одна від одної, неспівставлюваними, неспіврозмірними (ця теза історизму відкидається тільки І. Лакатосом).

4. Мета зміни знання — не досягнення об'єктивної істини, а, наприклад, отримання кращого розуміння певних феноменів, вирішення більшої кількості проблем, побудова простіших та компактніших теорій тощо.

Тим самим обґрунтовується, що історико-методологічна модель не просто проголошує історизм своїм гаслом, а постає реальною основою формування, існування, розвитку науки. Враховуючи, що найпершою умовою людської життєдіяльності є існування природи, у взаємодії з якою людство забезпечує своє життя, зміст історичної пам'яті має визначатися природничонауковим знанням. Знання про досвід зміни форм суспільної організації без наукових уявлень про предметну реальність, з якою взаємодіє суспільство, певним чином організоване, не мають історичного смислу. Вони мають зміст, можуть бути ідеологічно чітко окресленими, але, не співвідносячись з конкретною предметною реальністю, поставатимуть неупорядкованою множиною методів, які не мають смислу, оскільки невідомо, навіщо вони потрібні.

Набуваючи навичок використовувати історію, її когнітивну форму буття перетворюють на буття об'єктивне. Тобто історія не лише вводить нас у минуле, у пам'ять та пам'ятки – вона вводить нас у майбутнє. В цьому сенсі інтегрованість людини в історію передбачає й те, що ми продовжуємо історію, розширюємо її горизонти та можливості.

Сприймаючи історію як дію, сукупність активних дій, історична пам'ять має розглядатися не як віками запорошений архів, а як основа активного життєстверджуючого ставлення до дійсності. Після того, як відбулася історична дія і окреслився її результат, тільки на основі історичної пам'яті може започатковуватися відрив від наявного, яке, збагатившись мірою здобутого історичного досвіду, отримує новий смисл, нові параметри тощо [1, с. 92]. Отже, історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається із все новими й новими ситуаціями дійсності і відтак сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого продовження безперервного тривання людської життєдіяльності, свідомої діяльності, яка є умовою подальшої історії.

Література:

1. **Бердяев Н. А.** Смысл истории. — М., 1990.
2. **Кисельов М. М., Канак Ф. М.** Національне буття серед екологічних реалій. — К.: Тандем, 2000.
3. **Колінгвуд Р. Ж.** Ідея історії. — К., 1996.
4. **Рижко В. А.** Концепція як форма наукового знання. — К., 1995.
5. **Тулмин Ст.** Концептуальні революції в науці // Структура и развитие науки. — М., 1978.
6. **Тулмин Ст.** Человеческое понимание. — М., 1984.
7. **Хайдеггер М.** Время и бытие: Статьи и выступления. — М.: Республика. 1993.
8. **Чуйко В. Л.** Методологія історичної школи філософії науки // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія.—К., 2001. — Вип. №36.
9. **Lakatos J.** History of science and its rational reconstructions // Scientific revolution. — Cambridge, 1970.
10. **Toulmin S.** The philosophy of science. — London, 1953.